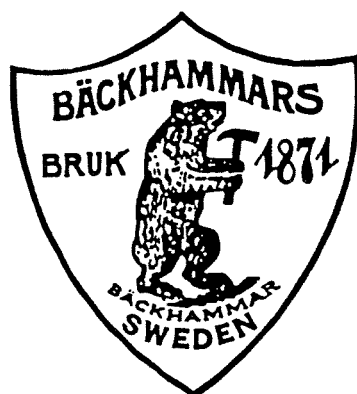


BÄCKHAMMARS BRUK



RESUMÉ AV DESS HISTORIA 1690 - 1971

Essäuppgift i påbyggnadskursen i skogshistoria, 1994.

av

Mats Nilson, 90/94

Bäckhammars bruk är ett exempel på pappersbruk med ett förflutet i järnhanteringen och dessutom Sveriges äldsta kemiska massafabrik ännu i drift. Därigenom kan dess historia sägas utgöra ett koncentrat av svensk skogsindustris historia. Jag har valt att inte fördjupa mig i beskrivningar av den tekniska utvecklingen, utan försökt ge några inblickar i brukets utveckling från en liten stångjärnshammare till en av Sveriges största kraftpappersindustrier.

Järnhantering 1690 - 1871

Den 22 december 1682 erhöll *Niklas Warnmark* privilegiebrev från Kungl. Bergskollegium att på Krontorps gård i Visnums härad i Värmland anlägga en stångjärnshammare. Åtta år senare, den 23 juni 1690, utfärdades ännu ett privilegiebrev för anläggandet av en hammare på hemmanet Bäck: Bäckhammaren. År 1692 övergick Krontorps och Bäckes hamrar i *Jonas Andersson Stockhuus'* ägo. Denne bedrev handel i Kristinehamn och arrenderade Kroppa kronobruk med Storfors och Hättälvs hamrar. Året därpå fick Stockhuus tillstånd att flytta den ena av Krontorps två härdar till den närbelägna sjön Ämtjärn där han också anlade en hammare kallad Sjöhammaren. Genom giftermål och arv i flera led kom bruken år 1740 att övertas av bröderna *Bengt Gustaf* och *Christoffer Geijer*. Dessa lät flytta Bäckhammaren ett stycke nedströms och flyttade sedermera även den kvarvarande härden vid Krontorp till Sjöhammaren. Bäckhammaren kom därefter att ligga på samma plats och drivas under namnet Krontorpsverken fram till 1871, då cellulosafabriken uppfördes.

Ända in på mitten av 1800-talet var det noga reglerat var järnbruk fick anläggas. Dels var man tvungen att ha en ordnad försörjning av tackjärn, dels måste man ha skog eller rätt till vedfång på sk rekognitionsskog på någon kronoallmänning för att kunna utvinna träkol. De båda bruken, liksom flera andra i trakten, låg visserligen utanför bergslagen, men hämtade tackjärn huvudsakligen från Philipstads och Karlskoga bergslag. Det rådde ingen egentlig brist på kolved även om detta ofta anfördes i besvärsskrivelser från omkringliggande bruksägare då privilegium söktes för anläggandet av nya hamrar. Snarare var man rädd för konkurrens, bl a om kolare och körkarlar.

Då den ekonomiska liberalismen på allvar började påverka tänkesättet hos industrimän, bruksägare och affärsmän, medförde detta stora förändringar i förutsättningarna för järnhanteringen. Genom 1846 års förordning om obegränsat och fritt stångjärnssmide och 1859 års lag där regleringen av tackjärnsproduktionen avskaffades, blev villkoren för de mindre, avsidet belägna järnbruken mycket ogynnsamma. "Den stora bruksdöden" i Värmland under 1800-talets senare hälft berodde till övervägande del på brukens geografiska läge, eftersom de dyra transporterna av tackjärn utgjorde en stor nackdel i konkurrensen med järnbruk belägna inom bergslagen. Mellan 1861 och 1890 minskade antalet svenska järnbruk med 53% från 428 till 202. I Värmland minskade de under samma tid från 72 till färre än tio, eller med närmare 90%.

Värmland drabbades under 1800-talet av en lång serie missväxtår, de sista men allvarligaste 1868 - 1869. Dessa följdes emellertid av enastående rika skördeår vilket gav många brukspatroner, som ofta hade stora jordegendomar, möjlighet att sälja spannmål till höga priser. Härigenom erhöll man det kapital som behövdes för att ersätta de gamla järnbruken med träsliperier och massafabriker. Av de 266 massafabriker som fanns eller hade funnits 1971, grundlades nära hälften på platsen för gamla järnbruk.

Ute i Europa hade kriget mellan Frankrike och Tyskland upphört och följts av en stark konjunkturuppgång med ökad efterfrågan på bl a papper. Ungefär samtidigt hade det i England och Canada utvecklats metoder att frilägga träfiber på kemisk väg. Allt detta bidrog till att Sveriges första cellulosafabriker kom att uppföras i början av 1870-talet.

Massatillverkning 1871 - 1919

De första fabrikena började byggas 1870-1871, nämligen Götafors, Kymsberg, Delaryd (senare Delary,) Crontorp (senare Bäckhammar,) och Bruzaholm. Av dessa har alla, utom Bäckhammar, tvingats lägga ned. Kymsberg redan 1874 och Delary så sent som 1980.

Tekniken att framställa massa var i början av 1870-talet långt ifrån tillförlitlig och tiden kännetecknas av experimenterande, vanligen med magert resultat. Detta i kombination med en 1874 inledd konjunkturnedgång gjorde att firman Tidén, Nordenfelt & Co, som nu ägde fabriken, måste upplösas. Massafabriken gav visserligen inget lysande resultat, men det var firmans förluster inom järnhanteringen som gjorde att fabriken, med tillhörande jordegendomar och skogar, utbjöds på exekutiv auktion i februari 1876. Inga godtagbara köpare anmälde sitt intresse varför tre av fordringsägarna, borgmästare *C.H. Nordenfelt*, ingenjör *H. Asplund* och inspektör *J.D. Kullgren*, själva övertog fabriken. Mot slutet av året lät man en tysk industriman och uppfinnare, *Leonard Edward Deutgen*, arrendera fabriken.

Deutgen hade tidigare verkat vid Nykvarns pappersfabrik i Södermanland och vid en halmmassafabrik i Södertälje. Där hade han experimenterat med olika metoder att bleka massa. Försöken hade visserligen fallit väl ut, men varit kostsamma och resulterat i personlig konkurs. Erfarenheterna förde han med sig till Bäckhammar och han blev där först i Sverige med att bleka sodamassa.

Framställningen av blekt sodacellulosa innebar ett betydande framsteg för pappersmassaindustrins utveckling. Marknaden för oblekt massa hade stagnerat och ett intresse för blekningens möjligheter vaknade hos många fabriksägare. Metoden befann sig emellertid ännu på experimentstadiet och Deutgen gjorde åter konkurs efter två år.

Den 20 juni 1885 brann fabriken ned. Den var emellertid försäkrad och en ny fabrik började uppföras samma år. Av brandskadevärderingen framgår, att det vid bruket bl a fanns två pappmaskiner. Tyvärr försvann många dokument i branden som hade kunnat tala om när dessa togs i bruk och vilken omfattning pappproduktionen hade. 1886 installerades två pappersmaskiner vilka dock var behäftade med vissa brister varför papperstillverkningen inte kunde komma igång förrän 1887. Nya experter på massaframställning inkopplades och en hel del förändringar utfördes, man övergick t ex från natroncellulosametoden till sulfatmassametoden, men resultatet motsvarade inte förväntningarna. Fram till 1895 sjönk kvalitén på både massa och papper. Man tillverkade vid den tiden såväl kraftmassa som MG kraftpapper, spännpapper, toalett- och serviettpapper. Det blekta papperet var inte vitt, utan blekgult och man började därför använda fyllnads- och bindemedel i form av kaolin och stärkelse, en ursprungligen skotsk idé. Fabriksledningen ansåg att man borde övergå till att tillverka finare papperssorter, t.ex. tryck- och skrivpapper, men pappersmästaren, *Herman Wanselin*, avrådde bestämt. Denne ansåg att man skulle fortsätta med tillverkningen av kraftpapper, vilket man fortfarande gör.

1897 uppgick årsproduktionen till 1.400-1.500 ton massa, varav 600 ton förädlades till papper och resten såldes vidare.

Kring sekelskiftet drogs fabriken med omfattande ekonomiska problem. Dessutom hade man problem med kraftförsörjningen efter en utbyggnad år 1900 då man bland annat installerade en ny pappersmaskin. Man hade kunnat öka ångkraftskapaciteten, men stenkolsimport ställde sig alltför dyrbar, varför man planerade att bygga ut den mekaniska vattenkraften. Efter en 1902 företagen teknisk utredning ifrågasattes emellertid detta, eftersom vattentillgången ansågs otillräcklig. Istället elektrifierades bruket 1908 genom uppförandet av

en kraftstation vid Bäckhammar, varvid kraften ökades från 250 till 550 hk. 1919 byggdes ytterligare en kraftstation vid Jonsbol, där det tidigare legat en konkurrent under järnepoken. Parallellt använde man sig fortfarande av ångkraft.

1920 - 1950

Första världskrigets handelsblockader orsakade stora problem för pappersexporten. Under en period kunde man emellertid producera spinnpapper som ersättning för linne, ylle och bomull, något det rådde stor brist på i Europa. Efter kriget varierade produktionen starkt till följd av konjunktursvängningar. 1921 tillverkades 782 ton papper och 1.000 ton massa, men redan 1925 nådde man för första gången över 2.000 ton papper, huvudsakligen pås- och omslagspapper, och 2.300 ton massa.

Pappersmarknaden hade som sagt fluktuerat efter kriget och man hade vissa år varit tvungen att bygga upp väldiga lager för att kunna hålla driften igång. I lagen stadgades vid den tiden att ett bolag var skyldigt att träda i likvidation då två tredjedelar av aktiekapitalet förbrukats. 1928 skedde detta och Wermlands Enskilda Bank övertog samtliga aktier. Det rekonstruerade bolaget fick härigenom en betydligt bättre ekonomisk ställning. Nya maskiner kunde anskaffas och fabriken byggas om. En ny yankeemaskin togs i drift 1929 och 1931 inköptes en ny dubbelverkande ångturbin varigenom drivkraften höjdes från 550 till 900 hk. Kraftstationerna vid Jonsbol och Bäckhammar restaurerades, men kom inte att moderniseras förrän 1944.

1930 ansåg ägaren, WEB, att fabriken skulle läggas ned till följd av de dåliga tiderna. Bl.a. införde England för exporten ofördelaktiga tullbestämmelser. Banken ägde även Åmotsfors bruk vars disponent *Gösta Schotte*, som även satt i styrelsen för Bäckhammar, istället föreslog ett samarbete mellan de båda brukena. Genom en gemensam förvaltning kunde kostnaderna nedbringas väsentligt. Förslaget antogs av banken. Schotte fortsatte den ekonomiska saneringen och köpte 1937 fabriken.

Man hade länge koncentrerat investeringarna till pappersframställningen på bekostnad av massan. Från och med 1941 och under andra världskriget tvingades man köpa massa ända från Norrsundets bruk utanför Söderhamn vilket ställde sig billigare än att framställa massan själv. En starkt bidragande orsak var brukets ringa skogstillgångar och de höga priserna på massaved. 1936 förbrukades t.ex. 28.000 m³f varav endast 2.650 m³f kom från egen skog.

Andra världskriget medförde, liksom det första, stora begränsningar i avsättningen för papper och massa. Man tvingades upprepade gånger till driftstopp till följd av orderbrist. För att sysselsätta arbetarna började man tillverka fodercellulosa i en lokal i Kristinehamn, detta som ersättning för andra fodermedel till lantbruket. Verksamheten gav faktiskt ett hyggligt ekonomiskt resultat.

Under senare halvåret 1944 kunde maskinerna vid Bäckhammar endast hållas igång en månad. Ingen kunde förutse hur länge driftstoppet skulle vara, varför bruket utbjöds till försäljning. En del spekulanter infann sig som ville köpa maskiner eller skog. Krafter verkade alltså för att lägga ned bruket. Fyra ingenjörer från Munksjö pappersbruk var emellertid villiga att köpa bruket för att starta egen verksamhet och det blev också till dessa fabriken såldes. Bland dessa fanns *Peder Thilén* som köpte aktiemajoriteten. Den nya ledningen företog en omfattande upprustning av fabriken vilket dock inte var ekonomiskt välbetänkt. WEB som var en stor långgivare avrådde upprepade gånger från nyinvesteringar och sade 1948 upp lånen till betalning. Thilén lyckades då erhålla nya lån i Skandinaviska Banken som i styrelsen insatte sina förtroendemän *Otto Åkerström* och *Georg Nilson*. Nilson blev styrelsens ordförande. I

augusti 1949 avgick Thilén som verkställande direktör. Till ny verkställande direktör utsågs Georg Nilson och Otto Åkerström övertog ordförandeposten. Genom en kupp på en bolagsstämma 1950 lyckades Thilén med stöd av en hopsamlad aktiemajoritet emellertid utmanövrera bankens förtroendemän så, att styrelsen kom att bestå av Thilén och hans två bröder Leif och Dan. Banken svarade med att omedelbart säga upp lånen på 2,7 miljoner kronor. Eftersom Thilén inte kunde betala tvingades företaget i konkurs, varvid banken övertog samtliga aktier.

1950 - 1971

I oktober 1950 köptes aktierna av *Carl-Bertel Nathorst* och *Victor Hasselblad*. Till verkställande direktör utsågs ånyo Georg Nilson. Man lade nu upp planer för den fortsatta verksamheten. Fabriken behövde byggas ut och moderniseras och detta skulle ske i fem etapper. Man beslöt att bygga en helt ny fabrik med en kapacitet om 110 ton kraftmassa per dygn. Nilson lyckades skaffa finansiärer vilka som enda säkerhet erhöll inteckningar i ett gårde i närheten av den gamla fabriken. Där skulle den nya fabriken byggas och därigenom skulle inteckningarnas värde stiga i takt med att fabriken byggdes.

Den nya fabriken började byggas 1956 och de tre första etapperna var avklarade tre år senare. Man hade då byggt ett nytt sodahus, nytt kontinuerligt kokeri och installerat en ny pappersmaskin. Maskinen kom från O. Dörries AG i Tyskland och var en av de största MG maskiner som dittills tillverkats. MG-cylindern vägde 81 ton och transporten från Tyskland var mycket besvärlig. Båten som fraktade cylindern till Sverige klarade inte att lossa i Otterbäcken nära bruket utan fick gå till Karlstad där omlastning skedde till en annan båt. Denna gick till Otterbäcken där cylindern omlastades till järnväg och därefter till trailer för landsvägstransport till fabriken. Till råga på allt visade sig cylindern vara felaktig, varför den fick sändas tillbaka och en ny cylinder fraktas till Bäckhammar. MG-papper är bara glättat på en sida och man beslutade att installera en glättstapel vilken tillverkades av Dörries och installerades samtidigt med den nya pappersmaskinen.

1961 installerades ytterligare en pappersmaskin varför maskinerna i den gamla fabriken blev överflödiga och slutade användas 1966. Den maskin som installerats 1900 var fortfarande i gott skick och såldes till Sydamerika.

Bruket ägde endast ca 1250 ha skog varför den allra största delen av massavedsbehovet köptes utifrån. Den största leverantören var Skaraborgs Skogsägarförening. Fram till 50-talet köptes mest helbarkad sulfatved, men efter krav från leverantörerna blev man tvungen att även ta emot obarkad ved. Omkring 1967 utgjorde andelen obarkad ved ca 70%. För att lösa detta investerades i barkmaskiner. Under perioden 1951 - 1969 steg vedförbrukningen från 60.000 m³t till 350.000 m³t. Under samma period steg massaproduktionen från 9.000 ton till 53.000 ton per år.

1969 förvärvades bruket av Otterbäckens Industri AB, sedermera Skogsägarnas Vänerindustrier AB, ett dotterföretag till Vänerskog.

Under årens lopp har bruket drabbats av stora svårigheter och gått i konkurs upprepade gånger, men ändå lyckats rekonstrueras och finna nya intressenter. Idag är bruket i enskild ägo.

Referenser:

Ernvik, A. (1971). Bäckhammars Bruk. Kristinehamn.

Rydholm, Sven A. (1965). Pulping processes. Interscience Publishers, London.

Sveriges Officiella Statistik. (1931). Sveriges Utbyggda Vattenkraft År 1930.

Nilson, Bengt-Georg. Personlig kommunikation.